

тиром трансформацій. Важливим є й те суттєве обмеження зовнішніх негативних впливів на національну культуру, традиції, світогляд населення. Прикладом таких трансформацій є Китай. У сучасних умовах на подібні трансформації здатні піти країни, що мають високий потенціал розвитку.

Всі наведені типології трансформацій є досить умовними, а самі процеси перетворень ніколи не відбуваються у чистому вигляді. Вони мають істотні розбіжності, що неодмінно виникають у період переходу від старого до нового суспільного розвитку, а перенесення досвіду трансформацій західних країн без урахування історико-прагматичних традицій та соціально-політичних ситуацій в конкретній країні не доцільно.

Отже, стратегічною для України є політика поширення сфери трансформаційних процесів, які повинні відбуватися демократично, шляхом створення умов для їх розвитку.

1. Гідденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 2000. – С.380-383. 2. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ ст. – К., 2009. – С. 12. 3. *Энциклопедический социологический словарь*. – М., 1995. – С. 34. 4. Пірен М.І. Основи політичної психології. – К., 2003. – С. 17. 5. Масова свідомість росіян в період суспільної трансформації. Словник української мови. – К.: «Наукова думка», 1979. – Т. 10. – С. 233. 6. Санір Ж. Системні трансформації у колишніх економіках радянського типу // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 56. 7. Сіленко А. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2005. – С. 45.

УДК 322.172.3

О. М. ЦАПКО

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В 20-х РОКАХ ХХ ст.

Розкривається сутність та зміст політики радянського керівництва щодо Української Автокефальної Православної Церкви в 20-х роках ХХ ст. Визначено основні чинники, які впливали на неї.

Цапко О.М. Политика руководства советской политической системы по отношению к Украинской Православной Церкви в 20-х г. ХХ в.

Раскрываются сущность и содержание политики советского руководства в отношении Украинской Автокефальной Православной церкви в 20-е годы ХХ в. Определены основные факторы, которые влияли на неё.

Tsapko Oleg. A policy of guidance of the soviet political system is in relation to Ukrainian Autokefal'noy Orthodox Church in 20th. XX item

In the article essence and maintenance of policy of guidance of the soviet political system opens up in relation to Ukrainian Autokefal'noy Orthodox Church in 20th XX item, and also basic factors which influenced on it are certain.

Перемога більшовиків у громадянській війні 1917–1920 років започаткувала

© ЦАПКО Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

процес побудови радянської тоталітарної політичної системи. В тодішніх умовах більшовицька партія з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною виявилася досконалим інструментом не лише завоювання, а й утримання політичної влади. З самого початку свого виникнення більшовицька партія орієнтувалася на нещадну боротьбу за найбільш пригноблені верстви, цій партії були притаманні такі риси, як радикалізм, вороже ставлення до своїх політичних опонентів, згуртованість, дисципліна, розрахунок виключно на власні сили тощо. Саме це допомогло більшовикам у тодішніх суспільно-політичних умовах підтримувати постійний зв'язок з революційними масами і здобути перемогу в громадянській війні¹.

Поряд з партією ефективним засобом будівництва радянської політичної системи стали мережі рад, ревкомів та комнезамів. Підпорядкування більшовиками Рад перетворило їхню партію у єдиновладну, яка змогла повністю винищити своїх політичних опонентів і виступати повноправним господарем у проведенні своєї політики. Так, Ради, які теоретично планувалися як органи робітничо-селянської влади, на початку 20-х років перетворилися у всепроникну і всеохоплюючу владу, яка зрослася з організаційними структурами більшовицької партії. З цього приводу сучасний дослідник С. Кульчицький зазначає, що у процесі захоплення більшовиками Рад поняття «радянське будівництво» було підмінено ними поняттям «партійне будівництво»². Водночас партійний апарат зберігав усю політичну владу, але не брав на себе жодної політичної відповідальності за повсякденні справи, а ради цілком позбавлялися будь-якої можливості вести самостійну політику і водночас надіялися повним обсягом повноважень, які повинні були виконувати та звітуватися перед партією.

Наступною складовою радянської політичної системи були створені нею після жовтневого перевороту 1917 р. карально-репресивні органи у особі Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), яку в 1922 р. було перейменовано в Державне політичне управління (ДПУ). Формально підпорядковувачись Народному комісаріату внутрішніх справ, ДПУ перетворилося в структуру з надзвичайними повноваженнями. Зокрема, працівникам ДПУ дозволялося:

- за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина судовою або позасудовою лінією. Тим самим їм дозволялося керуватися не лише нормами закону, а «революційною законністю», самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його;

- до їхньої компетенції також входили оцінка і визначення суті антирадянської діяльності громадян та контрреволюційних організацій³.

До числа таких контрреволюційних організацій більшовицька пропаганда відносила і Українську Автокефальну Православну Церкву (далі – УАПЦ). З ідеологічних позицій більшовиків, український рух за відновлення автокефалії Української Православної Церкви становив для них серйозну загрозу, оскільки, виникнувши в ході національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років, він об'єднував у собі мільйони православних віруючих – священників, церковнослужителів і прихожан, які не лише сповідували чужу більшовикам національно-релігійну ідеологію, а й активно підтримували український національний рух. Тому не дивно, що в партійних та радянських документах тих років Українська Православна церква характеризувалася як організація «ворожо-політична», що була притулком буржуазно-націоналістичних, «петлюрівських» елементів⁴.

Однак після перемоги в громадянській війні тодішнє більшовицьке керівництво

тво починає розуміти, що одними силовими методами вони не в змозі вирішити в Україні національну проблему. Тому на початку 20-х років вони розробляють план проведення політики розколу і руйнації українського автокефального руху зсередини. Реалізація такої політики була покладена на органи ВНК – ДПУ. Один з керівників ВНК в Україні М. Лацис зазначав, що лише ці органи в змозі «зруйнувати релігію» і спонукав своїх підлеглих активізувати діяльність у цьому напрямі.

Розвиваючи думку М. Лациса, тодішній завідуючий таємним відділенням ВНК Т. Самсонов доповідав голові ВНК Ф. Держинському в грудні 1920 р. про те, що спроба внести розкол серед православного духовенства «тільки з центру і тільки через осіб, що займають високі церковні посади», є помилковою. Керуючись таким, він у роботі з розколу в церковному русі запропонував зробити ставку «на молоде біле духовенство» та «попівську масу» як більш прогресивно і революційно налаштовану частину духовенства і через неї, шляхом тривалої, напруженої і кропіткої роботи зруйнувати і розкласти церкву до кінця»⁵.

Першим етапом такої політики розколу стала організація органами ВНК розколу в середовищі Російської православної церкви, спрямованого проти тодішнього патріарха Тихона, який відверто виступав проти влади більшовиків, вважаючи її «антинародною» і «сатанинською». Саме за сприянням більшовицьких карально-репресивних структур була створена опозиційна Тихону «Жива Церква». Активне ядро цієї організації становила група петроградських священників, а саме протоієрей О. Введенський, священник Є. Белов і псаломщик С. Стадник. Свою назву ця група отримала від назви їхнього друкованого органу – журналу «Жива Церква». У своїй діяльності група виступала за проведення «революції у православ'ї», а саме:

- ліквідацію монастирів і привілеїв духовенства;
- усунення від керівництва церквою єпископів-ченців;
- заміну патріаршества колегіальним органом;
- виборність усіх церковних посад тощо⁶.

Діяльність «Живої Церкви» започаткувала так званий обновленський рух у православ'ї, діячі якого виношували ідеї щодо оновлення церкви, адаптації її доматики та діяльності до нових суспільно-політичних реалій.

Поряд з «Живою Церквою» діяли також «Союз церковного відродження», який очолив архієпископ А. Грановський, а також «Союз общин давньоапостольської церкви»⁷.

Характерною рисою діяльності вищезазначених груп була та, що всі вони відкрито проголошували свою підтримку політики радянської влади, наголошували, що комуністичні ідеї не суперечать основним канонам святого письма і спонукали своїх прибічників активно займатися політичною діяльністю. Окремі з них навіть виносили ідею створення «радянської православної церкви», яка визнавала б радянську владу і захищала простий народ. Ці групи користувалися активною підтримкою і частини духовенства та мирян українського автокефального руху.

Слід зазначити, що в тодішніх більшовицьких антирелігійних виданнях відверто наголошувалося на тому, що розкол у церкві вигідний робітничо-селянській владі, бо він веде до ослаблення «її ворогів» та кінцевої перемоги революції⁸. «Наша підтримка обновленців є підтримкою розколу церкви», – зазначалося в одному з тогочасних партійних документів⁹.

Процитовані документи, як на нашу думку, пояснюють той парадоксальний факт, що лише після встановлення радянської влади склалися найбільш сприятли-

ві умови щодо створення УАПЦ.

Так, 26 травня 1921 р. відбувся Церковний собор Київської губернії. У роботі цього собору взяли участь 412 осіб, з яких 58 священників, 12 дияконів, 29 дячків, 127 селян, 30 робітників, 39 вчителів, 2 агрономи та ін.¹⁰. Однак на соборі не було жодної особи єпископського сану, що в подальшому відіграє фатальну роль у діяльності УАПЦ і буде використано ДПУ у розколі цієї церкви.

Заключним етапом організаційного оформлення УАПЦ став Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, який відбувся 14–30 жовтня 1921 р. На цьому соборі УАПЦ було проголошено автокефальною, самостійною, незалежною в управлінні від інших церков, у тому числі й від російської православної церкви.

На Соборі також було проголошено, що вся влада в УАПЦ переходить до рад, що складаються з мирян, які, в свою чергу, отримали значні права і повноваження. Фактично на ньому проходило відродження давньої традиції соборноправності УАПЦ, яка тісно пов'язана з традицією виборності духовенства і широко застосовувалася навіть у виборах (еклекціях) найвищої церковної ієрархії. Така соборноправність повинна була забезпечувати тісний моральний зв'язок української православної церкви зі своїми парафіянами, оскільки постійно поповнювалася новими членами з народу, а головні питання церковного життя вирішувалися соборно. Крім того, ця організація сприяла демократизації внутріцерковного життя. Зокрема, запроваджувалося всенародне церковне управління, а саме:

- всі церковні питання повинні вирішуватися на всеукраїнському соборі УАПЦ, а також обраної Вищої Православної Церковної Ради, до складу якої входили українські єпископи і представники від православних парафій;
- створювалися на місцях окружні, повітові та парафіяльні ради. У типовому статуті парафіяльних рад зазначалося, що «загальні збори парафіян обирають на 1 рік парафіяльну раду і ревізійну комісію у складі необхідної кількості членів, а також порядкують парафіяльними справами...»;
- єпископів обирати не лише з представників «чорного духовенства», а й з мирян і «білого духовенства»;
- священники прирівнювалися до звичайних православних мирян з наданням їм права на розлучення і церковний шлюб;
- богослужіння запроваджувалося виключно українською мовою¹¹.

Важливим рішенням собору було визнання необхідності змінювати церковні канони як творіння людські. Це рішення впливало з необхідності вийти з канонічної кризи, в якій опинилися його учасники. Річ у тім, що створення УАПЦ не підтримав жоден представник єпископського сану. Відсутність єпископів на Соборі унеможлилювала висвяту нових єпископів і керівництва УАПЦ через «єпископську хіротонію». Щоб вийти з такої кризи, на Соборі було прийнято рішення здійснення учасниками з'їзду «накладання рук один на одного без єпископської хіротонії», що практикувалося Олександрійською церквою¹². Це дозволило висвятити новообране керівництво УАПЦ, зокрема її Голову митрополита В. Липківського, його заступника та одночасно голову комісії з перекладу богослужбових книг на українську мову Н. Шараєвського та цілого ряду єпископів¹³.

Оразу після свого створення УАПЦ зіштовхнулася з цілою низкою труднощів. Так, 24 жовтня 1921 р. під наглядом ДПУ відбувся Священний Собор Єпископів Православної Церкви в Україні, на якому більшість його учасників засудили створення УАПЦ, вважаючи її неканонічною, а на її керівників В. Лип-

ківського, Н. Шарасєвського, В. Чехівського разом з єпископами було накладено анафему, яка передбачала їхнє прокляття та відлучення від церкви¹⁴.

Діяльність УАПЦ з самого початку свого виникнення перебувала в полі уваги органів ДПУ і тодішнього партійного керівництва України. Так, лише в лютому 1922 р. питання щодо УАПЦ двічі розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. На одному з цих засідань було прийнято рішення всіляко сприяти загостренню боротьби між Російською православною церквою і УАПЦ, бо «чим жорстокіша буде їх боротьба, тим вигідніше і корисніше це для нас»¹⁵.

Так, створення УАПЦ розглядалося радянським керівництвом, як один із засобів розколу Російської Православної Церкви. Сама ж тактика ДПУ щодо УАПЦ полягала у «загрібанні жару чужими руками», адже в тодішній міжцерковній боротьбі влада ніби залишалася осторонь.

Однак, незважаючи на всі труднощі, УАПЦ з самого початку свого виникнення починає користуватися широкою популярністю серед населення України, зокрема його незаможних верств. Це викликало серйозне занепокоєння більшовицького керівництва, яке розглядало ці верстви своєю основною соціальною базою. Так, згідно зі статистичними даними у п'яти округах Полтавської губернії 84,6% прихожан УАПЦ були незаможними селянами і середняками, і лише 15,7% – куркулями, яких більшовики вважали своїми класовими ворогами¹⁶.

Про зростання авторитету УАПЦ в 20-х роках ХХ ст. свідчить також і статистика зростання кількості її парафій. Так, якщо в 1921 р. їх налічувалося близько 300, то вже в 1922 р. – 600, в 1923 р. – 800, в 1924 р. – 1200, а в 1925 р. – 1500 парафій. Водночас О. Субтельний зазначає, що на середину 20-х років УАПЦ мала 30 єпископів, близько 1500 священників і мільйони прихожан¹⁷. Поряд з Полтавською губернією досить сильними були позиції УАПЦ у Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Найбільш активний період діяльності УАПЦ також збігся з періодом «українізації», яка була проголошена на XII з'їзді РКП в 1923 р. У цей період Українська Автокефальна Церква відіграла значну роль у культурному відродженні України. Д. Степовик, оцінюючи роль УАПЦ в ході «українізації», зазначав, що одним із найбільших досягнень української автокефалії цього періоду стало повернення до Церкви інтелектуальної еліти українського народу – науковців, працівників творчих професій, вчителів. Автокефалія поклала край відчуженню між Церквою і народом, його освіченою верствою. Якщо раніше Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Гоголь і багато інших майстрів слова, будучи віруючими людьми, часом дуже гостро критикували у своїх творах плачевний духовний стан одержавленої Російської церкви, то вже їхні нащадки П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров, Л. Старицький-Черняхівський, І. Огієнко, К. Тешенко, М. Леонтович, М. Бойчук самовіддано на неї працювали, пишучи духовні вірші, церковну музику, відроджуючи традиції українського малярства.

Іншими словами, і церква, і народ повернулися до свого природного стану¹⁸.

Все це загалом не могло не викликати занепокоєння більшовицького керівництва, адже діяльність УАПЦ за своєю масштабністю і глибиною проникнення в національне життя української нації вийшли за ті контрольовані рамки, в яких її намагалася утримати радянська політична система. В середині 20-х років партія і ДПУ взяли курс на ліквідацію УАПЦ шляхом розколу її зсередини.

Водночас органи ДПУ активно використали наявні суперечності в УАПЦ. На думку І. Ортинського, в УАПЦ з самого початку її виникнення існувало дві течії.

Представники першої, спираючись на національні почуття віруючих, прагнули піднести українську церкву як винятково духовну установу, представники ж другої течії вбачали в УАПЦ поряд з осередком духовності ще й засіб посилення українського національного руху¹⁹.

Представники першого угруповання задля збереження УАПЦ готові були йти на співпрацю з радянською владою. Саме на них і була покладена ставка на розкол УАПЦ. Зокрема, органи ДПУ сформували групу пробільшовицьких настроєних священників під керівництвом священника С. Задорожного, які звинуватили В. Липківського в «узурпації влади». Водночас за сприянням ДПУ ця група була організаційно оформлена в «Братство Діяльно-Христової Церкви».

Однак діяльність цієї групи не призвела до розколу УАПЦ, оскільки переважна більшість священників і парафіян залишалися вірними В. Липківському, авторитет якого був беззаперечний. Тоді органи ДПУ взялися знищити УАПЦ шляхом погроз та репресій. Спочатку вони доклали всіх зусиль, щоб насильно усунути В. Липківського від управління церквою в 1927 р., а згодом почалися гоніння і на саму церкву.

Початком масових репресій проти священників УАПЦ вважають судовий процес у справі Спілки визволення України, який проходив у м. Харкові в березні–квітні 1930 р. З 45 підсудних, які проходили у цій справі майже половина були автокефальними священниками або синами священників²⁰. До 1937 р. радянською карально-репресивною системою було фізично винищено весь єпископат, сотні священників та сотні тисяч парафіян УАПЦ, після чого вона припинила свою діяльність в Україні.

Отже, характеризуючи політику радянського керівництва щодо УАПЦ, слід зазначити, що вона мала характер, спрямований на її розкол і дискредитацію, втрату нею авторитету в очах широкого загалу українського населення. Будучи занепокоєною несподіваними успіхами УАПЦ, радянська влада застосувала до неї принцип «поділяй і владарюй» та принцип «загрібання жару чужими руками». Однак, незважаючи на всі тактичні заходи, уряд і спеціально відповідальні за реалізацію такої політики карально-репресивні органи не змогли розколоти та знищити авторитет УАПЦ. Навпаки, попри всі негаразди церква дедалі зростала і набирала популярності. Причини такої популярності вбачаються насамперед у тому, що УАПЦ згідно з духом часу зайняла демократичні позиції в питанні про самоврядування. Вона відкинула авторитарні методи управління, які були характерні для патріаршої системи, надавши найвищій владі в церкві виборній раді єпископів, священників і мирян. Вона також поширила принцип виборності на призначення єпископів та священників, тобто відроджувалася давня традиція соборноправності української церкви. У підґрунті цих реформ стояло прагнення нової церкви наблизитися до віруючих, залучивши їх до своєї діяльності, що значною мірою пояснює успіхи УАПЦ.

1. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух / Кафарський В. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 270. 2. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Кульчицький С. – К., 1996. – С. 59. 3. Там само. – С. 255. 4. *Сухоплюєв І.* Українські автокефалісти / Сухоплюєв І. – Х.: Червний шлях, 1925. – С. 10. 5. *Неизвестная Россия.* XX век. – Кн.1. – М.: Ист. Наследие, 1992. – С. 34–35. 6. *Булатов И.* К расколу в Российской православной церкви (С кратким историческим обзором православ'я) / Булатов И. – Вологда: Тип. Северосоюз, 1922. – С. 51. 7. Там же. – С. 67. 8. *Окунев Я.* «Смена вех» в церкви / Окунев Я. – Х.: Пролетарий, 1923. –

С. 22. **9.** Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. ч.1. – Спр.1917.– Арк. 41. **10.** *Ортинський І.* Стрижень українського буття / Ортинський І. – Рим; Мюнхан; Фрайбург: В-во О. Селезія, 1991. – С. 144. **11.** *Литківський В.* Українська православна церква. – Париж, 1929. – С. 18. **12.** *Ортинський І.* Цит. праця. – С.134. **13.** *Власовський І.* Історія Української автокефальної православної церкви. – К., 2003. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 67. **14.** *Сухоплюс І.* Цит. праця. – С. 32. **15.** ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 2006.-арк.92. **16.** ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 2006. – арк. 92 звор. **17.** Субтельний О. Україна. Історія / Субтельний О. – К.: Либідь, 1993. – С. – 493. **18.** *Степовик Д.* Церква і українська культура 20-х років: спільні ознаки духовного відродження. Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ / Д. Степовик // Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – 215 с. **19.** *Ортинський І.* Цит. праця. – С.144. **20.** *Котюк Г.* Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки / Котюк Г. – К.,1995. – С.176.

УДК 323.2

В. Л. ЗГУРСЬКА

СУЧАСНА КРИТИКА КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ

Проаналізовано практику використання механізмів участі в ході реалізації програм розвитку. Якщо до 1990-х років серед дослідників панувала ейфорія щодо результатів їх використання, то пізніше вони дедалі частіше критикувалися за маніпулятивність, відсутність процедур контролю за прийнятими рішеннями та деполітизацію. Однак при цьому ігнорується значення політичної культури та особливості демократизації в ході Третьої хвилі.

Ключові слова: *участь, громадянське суспільство, інституційний підхід, неолібералізм.*

Zgurska V.L. Современная критика концепции гражданского участия

Проанализирована практика использования механизмов участия в ходе реализации программ развития. Если до 1990-х годов среди исследователей доминировала эйфория относительно результатов их использования, то позже они все чаще подвергались критике за манипулятивность, отсутствие процедур контроля над принятыми решениями и деполитизацию. Однако при этом игнорируется значение политической культуры и особенности демократизации в ходе Третьей волны.

Ключевые слова: *участие, гражданское общество, институциональный подход, неолиберализм.*

Zgurska Valentyna. Contemporary critics the concept of citizen participation

In the article the practice of usage participation mechanisms in realization the development programs is analyzed. Till 1990-s the researches were very optimistic on their outcomes, but later such mechanisms have been criticized for manipulation, absence of control procedures and depolitization. But the importance of political culture and specific of democratization during the Third wave are omitted.

Key words: *participation, civil society, institutional approach, neoliberalism.*

Ідея залучення громадян до участі в політичних процесах, прийнятті суспільно значимих рішень на національному рівні, залучення їх до вирішення місцевих